

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
Facultatea de Istorie și Filosofie
Școala Doctorală „Studii de Populație și Istoria Minorităților”

Între imperiu și națiune.
Bisericile românești din Austro-Ungaria
între patriotism dinastic și identitate națională
(1892-1918)

Candidat:
Angelo-Aurelian MANEA

Coordonator științific:
Conf. univ. dr. Ion CÂRJA

Cluj-Napoca,
2024

CUPRINS

INTRODUCERE	1
Considerații privind istoriografia problemei.....	4
Încadrarea teoretică și metodologică a temei.....	16
CAPITOLUL I. BISERICĂ ȘI NAȚIUNE LA ROMÂNII ARDELENI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI XIX ȘI LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI XX	26
I. 1. Evoluții instituționale: înființarea mitropoliilor românești-1853, 1864	26
I. 2. Viața politică a românilor din Transilvania la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX.....	39
CAPITOLUL II. BISERICA ORTODOXĂ ROMÂNĂ DIN AUSTRO-UNGARIA: LOIALISM DINASTIC ȘI IDENTITATE NAȚIONALĂ. ANALIZĂ DE DISCURS	49
II. 1. Circularele bisericești ortodoxe și discursul loialist.....	49
II.1.1. <i>Circulare la aniversarea zilei de naștere a împăratului</i>	50
II.1.2. <i>Încoronările imperiale în discursul circularilor ortodoxe</i>	52
II.1.3. <i>Circulare la moartea împăratului</i>	54
II.1.4. <i>Circulare la moartea unor membri ai familiei imperiale</i>	55
II.1.5. <i>Mesajul circularilor în anii de război</i>	57
II.1.6. <i>Circulare la final de război</i>	62
II. 2. Elaborarea și difuzarea loialității dinastice prin intermediul presei confesionale ortodoxe	64
II.2.1. <i>Mesaje de loialitate transmise cu ocazia aniversării zilei de naștere a împăratului și împărătesei Austro-Ungariei, a regelui și reginei României</i>	65
II.2.2. <i>Moartea împăratului Francisc Iosif I, a regelui Carol I al României și a unor membri ai celor două familii domnitoare</i>	80
II.2.3. <i>Căsătoria în familiile domnitoare din Austro-Ungaria și România</i>	95
II. 3. Aspecte privind identitatea națională, reflectate în presa confesională ortodoxă	97
II.3.1. <i>Memorandumul: document, proces, afirmare identitară</i>	98
II.3.2. <i>Maghiarizarea românilor transilvăneni în discursul presei confesionale ortodoxe</i>	108
II.3.3. <i>Ideologie națională și discurs politic în presa confesională ortodoxă</i>	127
CAPITOLUL III. BISERICA GRECO-CATOLICĂ ROMÂNEASCĂ ÎNTRE LOIALISM DINASTIC ȘI IDENTITATE NAȚIONALĂ. ANALIZĂ DE DISCURS	137
III. 1. Circularele bisericești greco-catolice și discursul loialist.....	137
III.1.1. <i>Circulare la aniversarea zilei de naștere a împăratului</i>	139
III.1.2. <i>Circulare cu ocazia încoronării Suveranului ca împărat al Austriei și rege apostolic al Ungariei</i>	141
III.1.3. <i>Circulare la moartea împăratului</i>	147
III.1.4. <i>Circulare la moartea unor membri ai familiei imperiale</i>	150
III.1.5. <i>Circulare date cu ocazia unor evenimente importante din stat și societate</i>	156
III.1.6. <i>Circulare la sfârșitul războiului</i>	162
III. 2. Elaborarea și difuzarea loialității dinastice prin intermediul presei confesionale greco-catolice	167

III.2.1 <i>Mesaje transmise cu ocazia aniversării unor zile de naștere în cele două Case domnitoare</i>	168
III.2.2. <i>Jubileul împăratului Francisc Iosif și a regelui Carol I al României</i>	181
III.2.3. <i>Căsătoria în Casele domnitoare de la Viena și București</i>	186
III. 3. Elemente de identitate națională în presa confesională greco-catolică.....	188
III.3.1. <i>Școala românească și politica asimilaționistă a guvernului maghiar în dezbaterile presei confesionale greco-catolice</i>	190
III.3.2. <i>Impactul politicilor guvernamentale asupra vieții bisericești a românilor (cazul Hajdudorog)</i>	209
III.3.3. <i>Receptarea mișcării memorandiste în presa românească (ziarul „Unirea”)</i>	219
CAPITOLUL IV. IDENTITĂȚI ȘI LOIALITĂȚI ÎN VREMURI DE RĂZBOI	230
IV. 1. Biserica Ortodoxă Română din Transilvania și Imperiul austriac (austro-ungar), în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX	233
IV. 2. Biserica Greco-Catolică românească și Imperiul austriac (austro-ungar) în a doua jumătate a secolului XIX și la începutul secolului XX	240
IV. 3. Bisericile românești și loialismul în vremuri de război	253
IV. 4. „Cazul” Vasile Mangra și semnificațiile sale	276
IV. 5. „Despărțirea de imperiu”. Bisericile românești la sfârșitul Monarhiei austro-ungare	291
CONCLUZII	316
BIBLIOGRAFIE	326
I. SURSE	
a) inedite (fonduri de arhivă)	326
b) edite (volume de documente).....	327
c) presa	329
II. CĂRȚI, STUDII, ARTICOLE	329
III. PAGINI WEB	342

REZUMAT

Studiul identităților și a loialităților colective a devenit o temă de interes și pentru istoriografia românească a ultimelor decenii. Climatul liberal care a urmat prăbușirii totalitarismului comunist a încurajat și stimulat cercetările în această direcție, astfel că, pe tema identităților naționale, politice, confesionale etc. au adus contribuții semnificative unele domenii de cercetare umanistă precum istoria, sociologia, etnologia, psihologia, antropologia, ș.a. Consonant cu această linie de studiu, cercetarea științifică românească a dorit să se sincronizeze cu dezbaterile științifice internaționale, din care să preia metodologii și modele de cercetare, care să aducă un plus de cunoaștere prin aplicarea lor la realitățile românești.

Tema tezei de doctorat abordează/tratează o problemă aflată oarecum la întâlnirea/confluența dintre istoria politică sau politico-națională și istoria bisericească a românilor din Monarhia austro-ungară la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX. Cercetarea propusă vizează aspecte ale puterii politice și loialității, modul în care românii s-au raportat la structurile statale de putere în această perioadă a modernității târzii, perioadă de timp investigată de prezenta cercetare. Întrebarea de cercetare fundamentală se focalizează pe explorarea modului în care cele două Biserici românești, Ortodoxă și Greco-Catolică au participat la elaborarea culturii politice identitare și identificarea contribuției acestora la „construirea”/generarea loialismului față de suverani (dacă putem spune astfel), respectiv la susținerea loialității pentru reperele de vârf ale statului în care trăiau, pentru imperiu, împărat și dinastie, pentru Casa de Austria.

Românii din Transilvania, Banat, Crișana, Sătmăr și Maramureș se aflau sub stăpânire austriacă de la sfârșitul secolului al XVII-lea, când Imperiul Habsburgilor a cucerit și integrat aceste teritorii, iar românii din Bucovina au ajuns sub Habsburgi după anexarea acestei provincii de către Viena în anul 1775. De atunci, poporul român din aceste regiuni a cunoscut transformări majore, care au însemnat până la urmă un proces de modernizare, stimulat de reformele Vienei din veacul al XVIII-lea și de după această dată. Această perioadă a însemnat pentru români deopotrivă și un efort continuu de a-și menține și afirma propria identitate națională, cu piloni de bază ai acesteia: limbă, biserică, școală și cultură.

În relația cu Viena românii au folosit tactica legalistă, sau petiționalistă, prin trimiterea de petiții, memorii, sau delegații de fruntași naționali, la împărat, la Curte, la diferiți miniștri. Această tactică (ca mod de gândire, operare/acțiune) începută în secolul al XVIII-lea odată cu episcopul unit Inochentie Micu Klein a continuat până la finele secolului al XIX-lea, Memorandumul din 1892 fiind un ultim episod de referință în această ordine de idei. În deceniile care au urmat revoluției de la 1848, în viața românilor au apărut instituții noi și s-a format o intelectualitate laică în măsură să susțină și să promoveze proiectul național. Astfel, la 1853 Biserica Greco-Catolică românească este scoasă de sub jurisdicția arhiepiscopiei romano-catolice maghiare de Esztergom, ridicată la rang de Mitropolie și pusă sub ascultarea directă a Sfântului Scaun; concomitent se înființează două episcopii noi, cu sediul la Gherla și la Lugoj. Pe zona confesiunii ortodoxe înregistrăm evoluții asemănătoare, astfel episcopul și apoi mitropolitul Andrei baron de Șaguna reușește după ani lungi de demersuri susținute cu insistență și perseverență să realizeze separarea ierarhică a românilor ortodocși de Biserica sârbă (în fapt de mitropolia de Carloviț, ridicată în anul 1855 la rang de patriarhie). Ca o încununare a acestui proces, în 1864 Biserica Ortodoxă a românilor din Transilvania este ridicată la rang de Mitropolie, în componența sa intrând Episcopia de Arad și cea de Caransebeș, atunci înființată. Andrei Șaguna a proiectat o singură mitropolie pentru toți românii ortodocși din Imperiul austriac, în componența căreia să intre așadar și cei din Bucovina, deși Eugeniu Hacman n-a dorit să adere la proiectul șagunian, intenționând să obțină pentru sine funcția de mitropolit (lucru pe care îl va și reuși, de altfel, în 1873).

Înființarea mitropoliilor independente sub aspect canonic de alte jurisdicții străine a însemnat o achiziție extraordinară, echivalentă cu aplicarea principiului național în viața bisericească a românilor din Imperiul habsburgic, devenit monarhie dualistă odată cu compromisul din 1867. În baza cadrului legal din partea de sud-est a imperiului (Transleithania), și trebuie menționată aici legea naționalităților din 1868, cele două Biserici au putut susține o rețea de școli elementare la sate, alături de câteva gimnazii și licee, precum și seminariile pentru pregătirea preoților, la Blaj și Sibiu, cu un impact de importanță majoră asupra menținerii identității cultural-naționale a românilor. Pe aceeași linie a menținerii și afirmării identității românești, un rol de importanță majoră îl vor juca asociațiile culturale, începând cu ASTRA (Asociațiunea Transilvană pentru literatură Română și Cultura Poporului Român) sibiană, înființată în 1861, în a cărei întemeiere și apoi în activitatea pe care a desfășurat-o colaborarea dintre cele două Biserici românești a fost esențială. Se mai adaugă Asociațiunea Arădeană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român, înființată la Arad în anul 1863, și Asociațiunea Maramureșană, înființată în vicariatul foraneu al Maramureșului de către Tit Bud.

Nu în ultimul rând, trebuie menționată „profesionalizarea” vieții politice a românilor din Imperiu, prin organizarea acesteia sub forma structurii de partid-Partidul Național Român, mai întâi pe criterii regionale în anul 1869, cu două abordări distincte în privința tacticii de urmat, „activismul” și respectiv „pasivismul”, pentru a se unifica în anul 1881. În acest context trebuie menționat anul 1905, un an de cotitură pentru românii din Monarhia austro-ungară, pentru că acum intră în scenă generația de oameni politici numită „a noului activism”, care au decis să abandoneze pasivismul ca tactică politică și să intre în lupta electorală în vederea trimeriei de deputați în Dieta de la Budapesta. Este vorba de o generație de excepție, care va avea ulterior, un deceniu și jumătate mai târziu, un aport hotărâtor la realizarea unirii Transilvaniei cu România, o generație din care a făcut parte Iuliu Maniu, Alexandru Vaida Voevod, Teodor Mihali, Ștefan Cicio Pop, George Pop de Băsești și alții.

Astfel, în ceea ce putem numi spațiul de manifestare națională a românilor din Imperiul dualist s-au constituit în a doua jumătate a secolului al XIX-lea instituții de cea mai mare importanță pentru menținerea identității naționale și pentru afirmarea românilor ca națiune modernă, în ultimă instanță: două provincii mitropolitane, școli, asociații culturale, partide politice, presă. Importanța lor se va vedea în perioada dualismului austro-ungar, 1867-1918, când presiunile asimilaționiste ale Budapestei asupra naționalităților nemaghiare au crescut exponențial, instituțiile mai sus menționate având rolul de a susține și de a apăra identitatea cultural-națională românească.

În toată această perioadă s-a configurat din aproape în aproape o relație a românilor cu Imperiul, care la nivelul mentalității populare s-a manifestat în forma naivă, simplă, țărănească, a mitului „bunului împărat”, o formă de percepție și reprezentare a puterii pe care o întâlnim la românii ardeleni în vremea răscoalei lui Horea, precum și în alte mișcări sociale țărănești din epocă. La nivelul elitelor românești, puterea imperială cu toate componentele acesteia: statul austriac, dinastia, împăratul, Curtea de la Viena, este percepută sub forma ideilor clare și în acest caz vorbim de un loialism pragmatic. Acest tip de loialism frunțașii națiunii române îl susțineau și promovau în directă legătură cu tactica petiționalistă din mișcarea națională, care se baza pe o anumită deschidere și disponibilitate a Vienei față de naționalități, între care se aflau și românii care trăiau în monarhia dunăreană. Regăsim acest mod de raportare al „inteligenței” românești la Imperiu în special în perioadele de vârf ale mișcării petiționare, așa cum au fost memoriile din perioada numită a „vörmarzului”, apoi cele din perioada imediat următoare revoluției pașoptiste (1849-1851), „Pronunciamentul de la Blaj”, Memorandumul, ș.a.m.d.

Dintre instituțiile care gestionau existența românilor ca națiune în imperiul devenit monarhie dualistă de la 1867, cu un rol fundamental în menținerea însăși a identității românești

în cuprinsul peștiței monarhii dunărene, trebuie menționate cu precădere cele două Biserici, Ortodoxă și Greco-Catolică. Astfel, în esență demersul de cercetare al lucrării noastre își propune să investigheze cum au contribuit cele două Biserici la „construirea” loialității dinastice printre români și, în directă legătură cu aceasta la elaborarea și consolidarea reperelor identității naționale românești. Perioada aleasă spre studiu este 1892-1918, de la Memorandumul prezentat de români împăratului Francisc Iosif la Viena, până la Marea Unire, un interval de timp de cel mai mare interes pentru cercetarea istorică deoarece acum, după eșecul mișcării memorandiste, vorbim de o criză a loialității dinastice românilor față de Imperiu, potențată și accentuată în anii Primului Război Mondial.

Lucrarea de față și-a propus să reflecteze asupra relației factorului ecleziastic cu problematica loialității la românii din Austro-Ungaria, într-o perioadă jalonată de două evenimente de maximă relevanță pentru tema aleasă spre studiu: Memorandumul din 1892 și respectiv, la celălalt capăt, sfârșitul Primului Război Mondial. Printr-o serie de contribuții ale istoriografiei românești de după 1989, cu deosebire a celei din Transilvania, referitoare la mitul „bunului împărat” și la percepția puterii imperiale vienze de către românii din Imperiul austriac (mai târziu austro-ungar), tema loialității, perceptibilă în plan politic, dar și la nivel de ideologie și mentalitate colectivă s-a conturat ca o veritabilă problematică de cercetare. Printr-o analogie, am oferit imaginea unui șantier de cercetare, care a „livrat” până acum studii articole și cărți, fără ca tema să fie însă epuizată. Având în vedere elementele subliniate anterior, întrebarea de cercetare care a generat întregul construct al tezei se originează în realitatea istorică și se fundamentează pe date relevante oferite de documentele vremii. Astfel, modul/modalitățile în care s-au raportat românii la cele două referințe fundamentale de loialitate, impuse de condiția lor de cetățeni ai Monarhiei dualiste, imperiul și respectiv propria națiune constituie întrebarea de cercetare. La nivel operațional preocuparea noastră a fost de a oferi răspunsuri dezirabile/posibile bazate pe suport documentar, analize logico-reflexive și interpretare de date.

Primul capitol al tezei, *Biserică și națiune la românii ardeleni în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX*, prezintă cadrul general al temei abordate, cu o orientare cât mai acurată/fidelă a încadrării tematice în care se situează cercetarea pe care o avem în vedere. Astfel, sunt trecute în revistă principalele repere ale evoluțiilor în plan bisericesc și politico-național din istoria românilor ardeleni ale perioadei de referință (a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX), fără a emite pretenții de originalitate sau contribuție personală.

Abordarea originală a lucrării este reliefată de capitolele II, III și IV, unde conținutul prezentat respectă filonul istoric în ceea ce privește relatarea modului în care au participat cele două Biserici ale românilor din Monarhia austro-ungară la elaborarea, transmiterea și menținerea loialității pentru imperiu și respectiv, cum s-au poziționat Biserica Ortodoxă și Biserica Greco-Catolică în dinamica relației dintre loialismul sau patriotismul dinastic și identitatea națională. Demersul de cercetare, de reconstituire, analiză și interpretare pentru ambele Biserici s-a bazat pe două categorii de surse: circularele bisericești și presa confesională a epocii. Capitolul al doilea și al treilea abordează pe rând cele două Biserici (Biserica Catolică și Biserica Ortodoxă). Structura și modul de organizare a conținutului capitolelor al II-lea și al III-lea sunt similare. Cercetare este realizată oarecum „în oglindă”, pentru că rolul avut de cele două structuri ecleziastice pe relația cu identitatea națională românească și respectiv cu patriotismul dinastic a fost practic același.

Astfel, în capitolul al doilea atenția este focalizată asupra Bisericii Ortodoxe, preponderent pe urmărirea, într-o primă fază, a modului în care a fost elaborat și transmis, prin intermediul circularelor, discursul loialist. S-au identificat circulare purtătoare de mesaj loialist, date/emise de autoritatea bisericească cu diferite ocazii. Spre exemplificare menționăm: circulare care au marcat/evidențiat aniversarea zilei de naștere a împăratului, încoronarea lui Francisc Iosif în 1867

și respectiv Carol al IV-lea în 1916 ca regi apostolici ai Ungariei, circulare date la moartea lui Francisc Iosif sau ai altor membri din familia imperială, circulare date în diferite momente din desfășurarea Primului Război Mondial și la sfârșitul acestuia, cu trimitere la loialitatea pentru împărat sau imperiu. În cadrul demersului de cercetare au fost analizate o serie de surse provenite din presa confesională ortodoxă, respectiv ziarele: „Telegraful Român” de la Sibiu, „Biserica și Școala” de la Arad, „Foaia Diecezană” de la Caransebeș. Astfel, au fost identificat și în aceste surse mesaje loialiste exprimate cu ocazia aniversării zilei de naștere a împăratului-rege austro-ungar și a împărătesei Elisabeta, precum și a regelui și reginei României, Carol și Elisabeta, cu prilejul morții împăratului Francisc Iosif, a regelui Carol de la București, a unor membri ai familiei domnitoare de Habsburg. De asemenea, în gazetele menționate, au fost identificate mesaje loialiste publicate cu ocazia oficierii unor căsătorii în cadrul familiilor domnitoare de la Viena și respectiv București. Din paginile presei confesionale ortodoxe am mai reținut și analizat materiale relevante pentru problematica identității naționale românești, așa cum a fost mișcarea memorandistă, politica de maghiarizare a autorităților de la Budapesta, ideologia națională și discursul politic. Deși organe oficiale de presă ale unor eparhii bisericești, aceste publicații elaborau și transmiteau către masa enoriașilor mesaje cu scopul de a-i fideliza atât în relația cu imperiul, cât și în raport cu propria națiune.

Capitolul al-III-lea, având o structură aproape identică cu a capitolului precedent, a analizat din perspectiva discursului loialist circularele bisericești din mediul greco-catolic și, deopotrivă, presa din această zonă confesională românească (ziarul „Unirea”, oficiul mitropoliei Blajului). Pe lângă raportarea la imperiu, au fost abordate și alte tematici selectiv, din articolele de presă, apreciate ca fiind relevante din perspectiva discursului care viza teme de actualitate ale epocii traversate. Una dintre tematicile apreciate ca având o importanță deosebită în economia problematicii noastre de studiu a vizat identitatea națională românească: școala confesională românească și politicile asimilaționiste ale guvernelor maghiare, impactul politicilor guvernamentale asupra vieții bisericești a românilor din monarhia dunăreană (înființarea episcopiei de Hajdudorogh), Memorandumul. S-a constatat, ca urmare a analizelor întreprinse că motivația, tematica și modalitățile de transmitere a discursului loialist în mediul greco-catolic erau identice cu cele generate și transmise de structurile confesionale ortodoxe românești.

Reflectând asupra conținutului acestor surse, ceea ce putem înțelege într-o primă fază era rolul complex pe care trebuiau să-l asume, din perspectiva loialității, Biserica Ortodoxă și Biserica Greco-Catolică a românilor din Austro-Ungaria. Acestea erau instituții de referință pentru loialitatea față de imperiu și pentru loialitatea națională deopotrivă. Importanța și greutatea poziției lor puternic marcată în contextul specific atât socio-politic, cât și cultural-religios, dar și dificultatea unei atare poziții derivă din cele două planuri ale loialității, imperiul și națiunea, care frecvent în acea epocă riscau să intre în conflict. Episcopatul avea, în acest sens, o sarcină dificilă și ingrătă, de a gestiona cele două planuri de loialitate, altfel spus, să se poziționeze față de ele astfel încât să răspundă cerințelor venite din ambele direcții. Nu întotdeauna episcopii români au reușit să mențină echilibrul între cele două referințe de loialitate, ajungând adesea în situația de a intra în conflict cu regimul, fie de a se discredita față de propria națiune, care firesc avea așteptări de la ei în calitatea lor de lideri de reprezentativi ai comunității.

În capitolul al IV-lea, *Identități și loialități în vremuri de război*, s-a abordat problematica raportării românilor la imperiu, respectiv națiune, într-o perioadă de criză fără precedent a loialităților. Ne referim la acel interval de timp în care evoluția războiului și deznodământul acestuia au dus la ceea ce s-a numit „despărțirea” națiunilor de imperiu, abandonarea loialității popoarelor pentru împărat și dinastie, renunțarea la patriotismul dinastic în favoarea propriilor programe și proiecte naționale. „Finis Austriae”, sfârșitul Imperiului austro-ungar apreciem că a pus în evidență un anumit nivel de superficialitate a loialismului față de pestrăta monarhie dualistă.

Avem în vedere comportamentul dezvoltat chiar și de către popoarele elite care au deținut o poziție dominantă, așa cum erau maghiarii, care au sfârșit prin a dezavua încercarea repetată a lui Carol al IV-lea de a-și recupera tronul în calitate de „rege al Ungariei”, în anul 1920.

Conținutul capitolului IV ilustrează succesiv câteva aspecte apreciate ca fiind importante și de interes pentru tematica tezei. Astfel, este evidențiată evoluția relației de ansamblu a celor două Biserici, Ortodoxă și Greco-Catolică, cu imperiul, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX. Orientarea atenției în special pe atitudinea ierarhilor ortodocși și a celor uniți, față de puterea de stat, respectiv față de propria națiune, în particular vorbind față de mișcarea națională era un firesc al constructului derivat din problema noastră de cercetare. Subsecvent, un alt subcapitol, a vizat aspecte relevante ale evoluției atitudinii celor două Biserici, a clerului superior în special, față de imperiu în perioada excepțională a războiului. De menționat, în acest context, faptul că perioada războiului s-a evidențiat ca fiind deosebită din perspectiva identității, atașamentului și loialității la popoarele din imperiu. A fost utilizat pentru această perioadă conceptul de „loialism oficial”, în ideea de a sublinia un mod de raportare, cerut și impus de autoritatea de stat (de guvernele maghiare îndeosebi) popoarelor din Transleithania și care se reflectă în discursul oficial al episcopilor, în paginile gazetelor confesionale.

Un spațiu special a fost destinat prezentării, într-un subcapitol distinct, al unui caz special. Ne referim la cazul cărturarului, omului politic și arhierului Vasile Mangra, mitropolit ortodox al Transilvaniei în perioada 1916-1918. Argumentarea selectării cazului și a opțiunii de a fi introdus în ansamblul lucrării se fundamentează pe faptul că opera și cariera sa bisericească au fost studiate până acum, ca de altfel și activitatea sa politică. În schimb, a fost mai puțin valorificat și valorizat acest personaj din perspectiva loialității, a raportării sale la regim și respectiv la națiunea română, mai precis la linia militantă a mișcării naționale românești din primele două decenii ale secolului XX. „Cazul” Mangra a produs dezbateri, controversate în epocă, după anul 1910, anul reorientării radicale a atitudinii sale politice, atât printre românii din imperiu cât și printre cei din Vechiul Regat. Aceeași stare de fapt se regăsește și în percepția posterității, rămânând multă vreme un personaj controversat. Apreciem că receptarea posterității a fost în bună măsură una superficială, limitată, redusă la câteva gesturi simbolice, de mare impact la vremea lor, așa cum a fost circulara dată de mitropolit în septembrie 1916, prin care condamnă intrarea României în război împotriva Austro-Ungariei și respectiv a armatei române în Transilvania după data de 27 august 1916. Aceasta nu epuizează însă întreaga sa conduită politică în contextul războiului și nici înainte de acesta. Ne pronunțăm / pledăm pentru o abordare mai nuanțată și pentru o analiză mai atentă a gesturilor și deciziilor sale. Trebuie să admitem că poziția elitelor române față de cei doi termeni de referință în planul loialității, imperiul și respectiv națiunea, nu a fost una unitară și univocă. Mangra n-a fost nici primul, nici singurul deputat român, în Dieta maghiară, cu „program guvernamental”, personaje de acest fel regăsindu-se încă de dinaintea intrării sale în viața politică și până la sfârșitul Dublei monarhii. Pe de altă parte, comportamentul său în plan politic, inclusiv din poziția de arhier, pune foarte bine în lumină fragilitatea și dificultatea pronunțată în care se găseau episcopii români. Ne referim la faptul că clerul superior al celor două Biserici, în relația cu regimul dualist maghiar, care a renunțat progresiv la abordarea sa liberală față de naționalități în favoarea unor presiuni asimilaționiste fără echivoc și a unei atitudini care în anii de război a fost de o duritate tot mai pronunțată față de popoarele nemaghiare din cuprinsul Transleithaniei, aveau o situație deseori ingrată.

Un ultim subcapitol al Capitolului IV creionează linia comportamentală pe dimensiunea renunțării a celor două Biserici române la patriotismul dinastic în toamna anului 1918, respectiv, evidențierea modului în care s-a produs „despărțirea” acestora de imperiu. Pentru a sublinia/marca trecerea de la „loialismul oficial” pentru statul dualist la replierea completă și definitivă de partea programului național românesc de la finalul războiului și la mișcarea pentru unire s-a recurs la o

revenire asupra ziarelor bisericești, punând astfel în evidență, selectiv, conținutul unor materiale apărute în presa confesională românească din lunile octombrie-noiembrie-început de decembrie 1918. Gazetele celor două biserici sunt, astfel, un bun studiu de caz pentru ceea ce a fost în final un transfer de loialitate de la imperiu la națiune, abandonarea de către români a patriotismului dinastic în favoarea atașamentului pentru identitatea națională și pentru proiectul politic care o exprima, respectiv părăsirea Austro-Ungariei și unirea cu România.

În lucrarea elaborată elementul care-i conferă particularitate este definit de contribuția analitico-interpretativă la studierea istoriei moderne a românilor din fosta Monarhie austro-ungară, o analiză pe o temă despre care s-a scris mai puțin în istoriografia românească de până acum.

În urma demersului de cercetare prezentat/ilustrat în lucrare desprindem concluzia conform căreia este evident rolul major pe care l-au avut cele două Biserici românești în problematica loialismului, a atitudinii acestora față de Imperiu. Bisericile au jucat în mod tradițional rolul de intermediar între comunități și stat, între proprii enoriași și structurile imperiale, așadar acestea au preluat discursul loialist dinspre putere și l-au difuzat pe canale specifice (slujbe religioase, circulare bisericești, presă confesională) spre comunitățile de credincioși. Concomitent cu acest rol de intermediar, Biserica Ortodoxă și Biserica Greco-Catolică a românilor din Imperiul dualist au participat la „construirea” discursului loialist prin elaborarea de conținuturi specifice în acest sens. Așa se face că s-a realizat de către ambele Biserici o adaptarea a mesajelor loialiste venite de la „forurile mai înalte”.

Cele două Biserici erau în același timp referințe fundamentale pentru identitatea națională a propriilor credincioși, participând masiv la elaborarea și difuzarea discursului identitar înspre aceștia. Rolul acesta de referință identitară ieșea mai pregnant în evidență în perioade mai dificile, mai tensionate, când politica guvernelor maghiare față de naționalități devenea mai apăsătoare. Spre exemplificare, putem aminti situația școlilor confesionale, care reprezentau un domeniu dintre cele mai vizate de politicile asimilaționiste ale guvernelor de la Budapesta în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și începutul secolului XX. Calitatea de referință identitară fundamentală pentru comunitățile păstorite era asumată public la modul cel mai evident prin intermediul presei confesionale, care publica în mod sistematic materiale cu semnificație identitară explicită sau implicită, așa cum am încercat să arătăm în capitolele II și III ale lucrării.

La nivel de reprezentare, de implicare și de făptuire, ambele Biserici românești au avut un rol de importanță majoră pe relația cu Imperiul și deopotrivă, în raport cu propria națiune. Cele două Biserici au trebuit să mențină mereu un echilibru între cele două referințe de loialitate, imperiul și națiunea, o situație nu de puține ori dificilă, complicată și greu de gestionat, mai ales la nivelul atitudinii și luărilor de poziție ale episcopatului. În perioada războiului mondial postura în care s-au aflat cele două Biserici a ajuns să fie una de-a dreptul ingrată, astfel statul dualist a exercitat asupra lor o presiune crescândă să-și fidelizeze enoriașii pentru a-i păstra în perimetrul loialismului „oficial”, al patriotismului pentru „tron și patria comună”. Această presiune a autorităților maghiare a devenit tot mai grea/apăsătoare pe măsură ce criza loialității românilor pentru imperiul dualist s-a accentuat. Acest fapt s-a înregistrat cu deosebire în a doua parte a războiului, după intrarea regatului român extracarpatic în conflict. Realizând în noul context deteriorarea sentimentelor de loialitate pentru monarhia dualistă printre români, autoritățile maghiare au supralicitat, cerând elitelor Bisericești și celor laice deopotrivă declarații publice de loialitate, în speranța că acestea vor servi ca puncte de reper și vor fi urmate și de către restul românilor, de către opinia publică românească. Un astfel de exemplu îl reprezintă Circulara episcopatului ortodox din septembrie 1916 sau Declarația de fidelitate din februarie 1917.

Postura ingrată și în același timp paradoxală a Bisericilor românești în perioada războiului a rezidat în faptul că pe de o parte au fost nevoite să satisfacă dorința regimului de răspândire a „loialismului oficial” la nivelul comunităților și, în același timp să suporte rigorile unui stat care

aplica politici dintre cele mai tăioase și mai represive la adresa spațiului ecleziastic și cultural românesc. Este suficient să amintim aici arestarea și deportarea a numeroși preoți în comitatele vestice ale Ungariei (în regiunea Sopron, mai ales), precum și proiectul „zonei culturale”, prin care se preconiza ca sute de școli elementare confesionale din apropierea frontierei cu Vechiul Regat să fie transformate în școli de stat. Cu alte cuvinte, regimul dualist a „exploatat” cele două Biserici ale românilor, Ortodoxă și Greco-Catolică, în calitate de intermediar și „furnizoare” de loialitate pentru români. În același timp, prin tratamentul aplicat le-a demonstrat că, la modul fundamental, același regim nu avea încredere în români și în Bisericile lor și că, era conștient de efectele devastatoare ale crizei de loialitate în rândul naționalităților nemaghiare.

În ecuația aceasta a dublei loialități de care trebuiau să țină seama Bisericile, Imperiul și respectiv Națiunea, episcopatul, înalții prelați români din cele două confesiuni, merită o reflecție suplimentară. Arhieriei asigurau în raport cu regimul, în mod tradițional, funcția de reprezentare, nu numai la modul simbolic, ci și în organismele politice reprezentative așa cum era, în perioada dualistă, Casa Magnaților, unde liderii cultelor religioase aveau calitatea de senatori de drept. Ei erau și cei mai expuși, să spunem așa, ca urmare a proximității lor față de clasa politică maghiară. Ei erau prima „verigă” care prelua, în anii războiului, discursul loialist oficial dorit de putere și îl transmiteau mai departe, pe canale specifice, spre comunități. Dificultatea și caracterul deosebit de delicat al posturii lor era dat de faptul că ei trebuiau să se raporteze permanent la cele două repere de loialitate: Imperiul (statul dualist, după 1867) și respectiv Națiunea română. Un atașament prea puternic pentru unul din cele două nivele de loialitate le periclită imaginea și credibilitatea față de celălalt. Accentuăm dificultatea și natura deosebit de ingrată a episcopilor români, din această perspectivă. Spre exemplificare aducem în discuție receptarea de care a avut parte episcopul greco-catolic de Gherla, Ioan Szabo, din partea liniei militante a mișcării politico-naționale românești din Austro-Ungaria, care-l considera un „maghiaron”, un loial al regimului dualist până la înfeudare totală. Reamintim în acest sens comentariile canonicului Ioan Boroș cu privire la poziționarea episcopului său diecezan de la Lugoj, Vasile Hossu, pe care-l considera, într-o cheie deosebit de critică, drept un om al regimului, pentru a nu mai vorbi de atitudinea și comportamentul lui Vasile Mangra din perioada 1910-1916 și succesiv, între anii 1916-1918, când a deținut funcția de mitropolit ortodox al Transilvaniei.

În această „echilibristică” dificilă și complicată pe care trebuiau să o practice episcopii celor două confesiuni românești în relația de loialitate cu Imperiul și respectiv cu propria Națiune, întrebarea care rezidă este legată de natura și gradul de sinceritate al sentimentele lor în raport cu statul dualist. Înțelegem că loialitatea lor era mai mult un fel de „uniformă” obligatorie pe care trebuiau să o îmbrace în calitate de persoane publice și de reprezentanți ai națiunii lor pe lângă autorități. Cu siguranță în manifestarea lor de „alipire” față de împărat, dinastie, „înaltul tron” și față de guvern era și o anumită disimulare, dar credem că nu lipsea, în același timp, un anumit angajament și o anumită seriozitate... cel puțin până când posibilitatea prăbușirii monarhiei dualiste a devenită una plauzibilă, ceea ce s-a întâmplat târziu de tot, abia în ultima lună de război (octombrie 1918).

Pentru a împăca cele două exigențe de loialitate, episcopii români practicau un discurs care promova concomitent ambele referințe, imperiul și națiunea, altfel spus în măsura în care își afirmau loialitatea față de împărat, imperiu, dinastie, aceștia spuneau că-și servesc propria națiune, că identitatea națională este strâns legată de loialitatea pentru „înaltul tron”.

În legătură cu atașamentul pentru propria națiune, românii ardeleni practicau nu întotdeauna explicit, dar evident, încă o loialitate dinastică, aceea pentru regii și Casa domnitoare de la București. Din anul 1883 acest fapt era simplificat ca urmare a tratatului de alianță dintre România și Austro-Ungaria, așadar la modul oficial regatul român și „monarhia noastră” se considerau a fi prietene, aspect care se regăsește în paginile ziarelor românești, confesionale sau

de opinie, din Imperiul austro-ungar. Această încadrare a regatului român în sistemul internațional de alianțe a facilitat o anumită raportare a opiniei publice românești din Austro-Ungaria la națiunea română în ansamblu, a favorizat exprimarea solidarității naționale. În acest context, paginile gazetelor românești din Imperiul dualist, inclusiv cele bisericești, publicau în mod constant informații mai punctuale sau mai extinse despre exponenții monarhiei de la București, regele Carol I și regina Elisabeta, despre familia regală, despre relația regelui cu clasa politică, despre sărbătorirea zilei de 10 mai etc. Aceasta era modalitatea indirectă pe care o aveau la îndemână românii din monarhia austro-ungară de a se considera la modul sentimental, simbolic, „supuși” și ai monarhiei române, și de a-l considera pe Carol I și apoi pe Ferdinand drept rege al tuturor românilor. În acest sens, transferul de loialitate de la imperiu la națiune, pe care românii din Imperiul austro-ungar îl realizează odată cu prăbușirea monarhiei dualiste, la sfârșitul Primului Război Mondial, poate fi înțeles ca un transfer de loialitate de la Casa de Habsburg la regele tuturor românilor, regii României Mari, Ferdinand și Maria.

Această atitudine pozitivă a românilor față de Imperiu, numită în epocă și după aceea în istoriografie drept loialism, dinasticism, patriotism dinastic, s-a conturat odată cu începuturile petiționarismului legalist, ca tactică a mișcării politico-naționale românești de emancipare, în secolul al XVIII-lea și s-a consolidat în cele două secole în care românii din Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș și Bucovina au fost supuși ai Habsburgilor, în cadrul Imperiului austriac respectiv a Monarhiei dualiste austro-ungare după 1867. Deși rămâne ca atitudine și ca mentalitate, putem spune, la nivelul elitelor române (inclusiv a celor bisericești), până la sfârșitul Imperiului, fiind definit ca „loialism pragmatic”, această atitudine cunoaște câteva episoade de deteriorare mai semnificativă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX (la sfârșitul revoluției pașoptiste, odată cu inaugurarea dualismului austro-ungar, în contextul mișcării memorandiste). Perioada războiului mondial a fost cunoscut ca o criză de mari proporții a loialității la nivelul tuturor popoarelor din imperiu, care a avut drept consecință, în contextul în care Austro-Ungaria a ieșit din război ca țară învinsă, opțiunea categorică a acestor popoare de a se despărți de „patria comună” și a urma calea proiectelor naționale proprii. Astfel, loialitatea românilor pentru Imperiu și apoi renunțarea la această atitudine n-a fost un fapt deloc singular, în condițiile în care toate popoarele care au trăit sub Habsburgi au exprimat public sentimente de loialitate față de „înaltul tron” și „patria comună”, iar la sfârșitul primei conflagrații mondiale au optat pentru transferul de loialitate de la imperiu la națiune.

Privită retrospectiv, din perspectiva valorilor și a mentalității românești de după Marea Unire, această raportare pozitivă a românilor din fosta monarhie dunăreană la Imperiu pare, la prima vedere, mai greu de înțeles. Pe de altă parte, credem că este fundamental greșit să criticăm această loialitate a românilor față de Habsburgi și imperiul acestora din perspectiva unui sistem de valori ulterior, cel al timpurilor noastre. În același timp, ni se pare evident faptul că loialismul față de un Imperiu în care românii au ajuns să trăiască, fără voia lor, a fost o formă de realism și de adaptare la o situație cu care trebuiau să conviețuiască în durată lungă.

BIBLIOGRAFIE

I. SURSE

a) inedite (fonduri de arhivă)

Arhiva Digitalizată a Vicariatului greco-catolic Maramureș, păstrată la Departamentul de Istorie modernă, Arhivistică și Etnologie, Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității Babeș-Bolyai Cluj-Napoca.

Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, *Fond Mitropolia Română Unită-Administrația Centrală Arhidiecezană*, Dosar nr. 1, f. 17, Dosar nr. 1, f. 42, Dosar nr. 1, f. 109.

Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, *Fond Oficiul Parohial greco-catolic Unirea*, Dosar nr. 1, f. 26, Dosar nr. 1, f. 38, Dosar nr. 1, f. 42, Dosar nr. 1, f. 46, Dosar nr. 1, f. 49, Dosar nr. 1, f. 62.

Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale, *Fond Oficiul Parohial greco-catolic Groși*, Dosar nr. 11, f. 11, Dosar nr. 11, f. 86, Dosar nr. 12, f. 64, Dosar nr. 12, f. 169, Dosar nr. 12, f. 172, Dosar nr. 12, f. 173.

Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale, *Fond Oficiul Parohial greco-catolic Aușeu*, Dosar nr. 6, f. 33, Dosar nr. 6, f. 94, Dosar nr. 6, f. 95.

Serviciul Județean Bistrița-Năsăud al Arhivelor Naționale, *Fond Oficiul Parohial Ortodox Român Bistrița*, Dosar nr. 2/1911-1918, f. 99, Dosar nr. 2/1911-1918, f. 100, Dosar nr. 2/1911-1918, f. 124, Dosar nr. 2/1911-1918, f. 143-144, Dosar nr. 2/1911-1918, f. 179.

Serviciul Județean Bistrița-Năsăud al Arhivelor Naționale, *Fond Protopopiatul Ortodox Român Bistrița*, Dosar nr. 1036/1910, f. 28, Dosar nr. 907/1902, f. 18-19, Dosar nr. 987/1907, f. 54, Dosar nr. 115/1916, f. 11, Dosar nr. 1098/1915, f. 24-25, Dosar nr. 1098/1915, f. 40-41, Dosar nr. 1145/1918, f. 23, Dosar nr. 1145/1918, f. 24.

b) edite (volume de documente)

Achim, Valeriu, Socolan, Aurel, *Dr. Vasile Lucaciu, luptător pentru drepturile românilor și în „Unirea” Transilvaniei cu România*, Intreprinderea Poligrafică Maramureș, Baia Mare, 1968.

Actele sinoadelor Bisericii greco-răsăritene din Ardeal din anii 1850 și 1860, Tipografia Diecezană, Sibiu, 1860.

Actele Sinodului Bisericii greco-răsăritene în Ardeal din anul 1864, Tipografia Diecezană, Sibiu, 1864.

Băran, Coriolan, *Reprivire asupra vieții-Memorii-*, Prefață de Aurel Ardelean, Rectorul Universității de Vest „Vasile Goldiș” din Arad. Ediție îngrijită de Vasile Popeangă: note și indice. Studii introductive: Eugen Criste, Vasile Popeangă, Raul Ionuț Rus, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2009.

Bocșan, Nicolae, Leu, Valeriu (editori), *Școală și comunitate în secolul al XIX-lea. Circularele școlare bănățene*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2002.

Boroș, Ioan, *Memorialistica*, ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ion Cârja, Costin Feneșan, Cristian Sabău, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2012.

Boroș, Ioan, *Scrieri istorice*, vol. I, studiu introductiv, ediție și note de Gh. Naghi și Șipoș Ibolya, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2019.

Brânzeu, Nicolae, *Memoriile unui preot bătrân*, ediție, prefață și note de Pia Brânzeu, Editura Marineasa, Timișoara, 2008.

Bunea, Augustin, *Discursuri. Autonomia, Bisericească. Diverse*, Blaj, 1903.

Cârja, Cecilia, *Românii greco-catolici și episcopia de Hajdurogh (1912). Contribuții documentare*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2009.

Ciorogariu, Roman, *Zile trăite*, Oradea, Tipografia Diecezană, 1926.

Cristea, Miron, *Note ascunse. Însemnări personale (1895-1937)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1999.

Cordoș, Nicolae, Polverejan, Șerban, *Mișcarea memorandistă în documente (1885-1897)*, Editura Dacia, Cluj, 1973.

Dăianu, Elie, *Însemnări din închisoare și exil (1917-1918)*, ediție îngrijită de Valentin Orga, Maria Aldea, Cosmin Budeancă, vol. I-II, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2002-2003.

Dăncilă-Ineuan, Andreea, Eppel, Marius, Iudean, Ovidiu-Emil (editori), *Polifonii politico-eceziastice. Discursuri ale elitei clericale din Camera Superioară a Parlamentului Ungariei (1867-1918)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2020.

Dr. Vasile Lucaciu, luptător activ pentru în „Unirea” românilor. Texte alese, studiu introductiv, îngrijirea ediției, note și comentarii de Ion Iacoș și Valeriu Achim, vol. I, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1998, vol. II, Editura Gutinul, Baia Mare, 2000.

Episcopul Elie Miron Cristea al Caransebeșului, *Ordine și circulare (1910-1919)*, studiu introductiv și note de Daniel Alic, Editura Episcopiei Caransebeșului, Caransebeș, 2018.

Josan, Nicolae, *Adeziunea populară la mișcarea memorandistă (1892-1895). Mărturii documentare*, Editura Științifică, București, 1996.

Maior, Liviu, *Alexandru Vaida Voevod între Belvedere și Versailles (însemnări, memorii, scrisori)*, ediția I: Editura Sincron, Cluj-Napoca, 1993; ediția a II-a: Tipo Moldova, Iași, 2017.

Mangra, Vasile, *Corespondența*, ediție, studiu introductiv și note de Marius Eppel, vol. I-II, Presa Universitară, Clujeană, Cluj-Napoca, 2007.

Memoriile arhiepiscopului și mitropolitului Andrei Șaguna din anii 1846-1871, Sibiu, 1923.

Memoriile unui ierarh uitat: Victor Mihalyi de Apșa (1841-1918), ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ion Cârja, Luminița Wallner-Bărbulescu, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2009.

Mihoc, Blaga, *Dr. Vasile Lucaciu (1852-1922), un luptător pentru Marea Unire*, Editura Alibi S. A., Oradea, 1993.

Popa Andrei, Mirela, *Școală și biserică. Circularele școlare din vicariatul Rodnei (1850-1918)*, vol. I, Cluj-Napoca, 2008.

Șaguna, Andrei, *Corespondența*, ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Bogdan Ivanov, vol. I-V, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2005-2011.

Vaida-Voevod, Alexandru, *Memorii*, ediție îngrijită de Alexandru Șerban, vol. I-IV, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1994-1998.

Victor Rusu (1872-1918)-destinul unui ofițer uitat. Reconstituire pe baza documentelor adunate de Vasile Scurtu, ediție de Adrian Onofreiu, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2017.

c) presa

„Biserica și Școala”, 1890-1918.

„Foaia Diecezană”, 1890-1918.

„Românul”, 1911-1918.

„Telegraful Român”, 1890-1918.

„Unirea”, 1891-1918.

II. CĂRȚI, STUDII, ARTICOLE

Abrudan, Mircea-Gheorghe, *Biserica Ortodoxă și clerul militar din Monarhia habsburgică, între pacea de la Carloviț și Primul Război Mondial (1699-1914)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2022.

Abrudan, Mircea-Gheorghe, *Ortodoxie și luteranism în Transilvania între Revoluția pașoptistă și Marea Unire. Evoluție istorică și relații confesionale*, Editura Andreiana, Presa Universitară Clujeană, Sibiu, Cluj-Napoca, 2015.

Achim, Valeriu, Aurel Socolan, *Dr. Vasile Lucaciu, luptător pentru drepturile românilor și în „Unirea” Transilvaniei cu România*, Întreprinderea Poligrafică Maramureș, Baia Mare, 1968.

Alic, Daniel, *Eparhia Caransebeșului în perioada păstoririi episcopului Miron Cristea (1910-1919). Biserică și societate*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2014.

Ando, Andrei, Pantea, Maria, Alexandra, Bunghez, Sebastian-Dragoș, *Transilvania sub influența ideilor wilsoniene*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2023.

Andrei, Mirela, *Aspecte privind mitul „bunului împărat” în sensibilitatea colectivă românească din Ardeal la 1848*, în Nicolae Bocșan, Valeriu Leu (coord.), *Identitate și alteritate. Studii de imagologie*, Editura Banatica, Reșița, 1996.

Ardelean, Radu, *Ștefan Cicio Pop. Studii*, ediția a doua revăzută și adăugită, Gutenberg Univers, Arad, 2013.

Bărbulescu, Wallner, Luminița, *Zorile modernității. Episcopia greco-catolică de Lugoj în perioada ierarhului Victor Mihályi de Apșa*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007.

Bârlea, Eugenia, *Perspectiva lumii rurale asupra Primului Război Mondial*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2004.

Bârlea, Octavian, *Metropolia Bisericii Române Unite proclamată în 1855 la Blaj*, text paralel în română și germană, extras din „Perspective”, X, 1987.

Bocșan, Nicolae, *Biserică și stat la români*, în „Istoria Transilvaniei”, vol. III, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2008.

Bocșan, Nicolae, Cârja, Ion, *Biserica Română Unită la Conciliul Ecumenic Vatican I (1869-1870)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2001.

Bocșan, Nicolae, *Ideea de națiune la românii din Transilvania și Banat - Secolul al XIX-lea*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1997.

Bocșan, Nicolae, *Națiune și confesiune în Transilvania în secolul al XIX-lea: cazul mitropoliei române*, în Nicolae Bocșan, Ioan Lumperdean, Ioan-Aurel Pop, *Etnie și confesiune în Transilvania (secolele XIII-XIX)*, Fundația „Cele Trei Crișuri”, Oradea, 1994.

Bocșan, Nicolae, *Separarea ierarhică a Bisericii Ortodoxe Române de Biserica Ortodoxă Sârbă 1864-1868*, în „Revista Istorică”, VII, 1996, nr. 3-4.

Bocșan, Nicolae, Vulea, Camelia, Elena, *La începuturile Episcopiei Lugojului. Studii și documente*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003.

Bojor, Victor, *Episcopii Diecesei Gr. Cat. de Gherla, acum Cluj-Gherla (1856-1939)*, Editura Viața Creștină, Cluj-Napoca, 2000.

Bolovan, Ioan, *Naționalitățile și dualismul*, în *Istoria Transilvaniei*, vol. III, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2008.

Bolovan, Ioan, *Transilvania la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX. Realități etno-confesionale și politici demografice*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000.

Bonda, Ioana, Mihaela, *Mitropolia Română Unită în timpul păstoririi lui Alexandru Sterca Șuluțiu (1853-1867)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2008.

Bud, Alexandru, Bogdan, *Limitele loialității dinastice: Iosif al II-lea și românii din Transilvania în epoca modernă*, Academia Română/Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015.

Călușer, Iudita, *Biblioteca Gimnaziului Greco-Catolic de băieți din Beiuș 1828-1918*, Logos '94, Oradea, 2006.

Călușer, Iudita, *Episcopia Greco-Catolică de Oradea. Contribuții monografice*, Editura Logos 94, Oradea, 2000.

Cârja Ion, Cârja, Cecilia, *Între separație confesională și unitate națională. Bisericile românești din Transilvania și Marea Unire*, in Gabriel Moisa, Sorin Șipoș, Ion Eremia (coord.), *Declarația de autodeterminare de la Oradea din 12 octombrie 1918*, Editura Academiei Române, București, 2018.

Cârja, Cecilia, *Biserică și politică. Înființarea Episcopiei de Hajdudorogh (1912)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2012.

Cârja, Ion, *Avram Iancu și "bunul împărat" în sensibilitatea colectivă românească la 1848*, in „Buletinul cercurilor științifice studentești”, II, 1996, coordonator Stelian Obiziuc, Alba Iulia.

Cârja, Ion, *Biserică și societate în Transilvania în perioada păstoririi mitropolitului Ioan Vancea (1869-1892)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007.

Cârja, Ion, Cârja, Cecilia, *Abandonând „uniforma străină”. Români ardeleni și bănățeni la despărțirea de imperiu (1914-1918)*, în vol. Liviu Boar, Ioan Bolovan, Laura Stanciu (coord.), *Școală, Biserică, Stat și Națiune în istoria României. Omagiu profesorului Cornel Sigmirean la împlinirea vârstei de 65 de ani*, Academia Română/Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca.

Cârja, Ion, *Episcopatul român unit și autonomia catolică maghiară la sfârșitul Primului Război Mondial*, în Nicolae Edroiu (coord.), „Studii istorice privind relațiile româno-maghiare”, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2010.

Cârja, Ion, *Imaginea împăratului Carol I (IV) al Austro-Ungariei printre românii din Transilvania (1916-1918)*, în *Călător prin istorie. Omagiu Profesorului Liviu Maior la împlinirea vârstei de 70 de ani*, coord. Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Academia Română-Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2010.

Cârja, Ion, *Între împărat și națiune. Români și italieni sub flamură habsburgică în anii Marelui Război*, in Iosif Marin Balog, Ioan Lumperdean, Loránd Mádly, Dumitru Țeicu (coord.), *Multiculturalism, identitate și diversitate. Perspective istorice. In honorem prof. univ. dr. Rudolf Gräf la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2015.

Cârja, Ion, *L'immagine dell'Imperatore Carlo I (IV) presso i romeni della Transilvania*, in Andreas Gottsmann (coord.), *Karl I. (IV.), Der Erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2007.

Cârja, Ion, *Les Roumains de Transylvanie et l'Empire des Habsbourg dans la période 1848-1851 - entre réalité et imaginaire*, în Ionuț Costea, Valentin Orga (coord.), *Studii de Istoria Transilvaniei*, IV, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2000.

Cherciu, Dorel, Viorel, *Administrație bisericească în Banat, secolele XIX-XX*, Editura Eubeea, Timișoara, 2011.

Cole, Laurence, Unowsky, L., Daniel, (eds.), *The Limits of Loyalty. Imperial symbolism, popular allegiances, and state patriotism in the late Habsburg Monarchy*, Berghahn Books, New York, Oxford, 2007.

Covaci, Diana, *Sinodul provincial de la 1900: celebrarea și reafirmarea identității românilor greco-catolici*, in Constantin Bărbulescu et alii (coord.), *Identitate și alteritate 5. Studii de istorie politică și culturală*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2011.

Covaci, Diana, *Mitropolitul Victor Mihályi de Apșa și epoca sa (1895-1918)*, teză de doctorat susținută la Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, Facultatea de Istorie și Filosofie, 2010.

Crihălmeanu, Florentin, (coord.), *File din istoria Eparhiei de Cluj-Gherla a românilor. Scurtă istorie, biografiile episcopilor eparhiali și cronologia 1658-2017*, Editura Viața Creștină, 2017.

Dan, Aurelia Mariana, *Școlile grănicerești născădene (1851-1918)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2012.

Din, Petre, *Mitul bunului împărat în sensibilitatea colectivă a românilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2003.

- Drăgoi, Macarie, *Ortodocși și greco-catolici în Transilvania (1867-1916). Convergențe și divergențe*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2011.
- Duțu, Alexandru, *Sacru și profan în sud-estul european – secolele XVII-XIX*, in „Anuarul Institutului de Istorie Cluj”, XXXI, 1992.
- Eco, Umberto, *Cum se face o teză de licență-disciplinele umaniste*, ediție revăzută, Editura Polirom, Iași, 2014.
- Eppel, Marius, *Un mitropolit și epoca sa. Vasile Mangra (1850-1918)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2006.
- Eppel, Marius, *Vasile Mangra. Activitatea politică 1875-1918*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2004.
- Farkas, I., Traian, *Istoria gimnaziului greco-catolic de Beiuș*, Tipografia „Aurora” A. Todoran, Beiuș, 1896.
- Faur, Andrei, Sabin, *De la moartea arhiducelui Francisc Ferdinand la debutul primului război mondial. Reacție în principalele periodice românești din Transilvania*, în Ana Maria Macavei, Roxana Dorina Pop (coord.), *Scrieri pe alese... Lucrările Conferinței Naționale „O filă de istorie: om, societate, cultură în secolele XVII-XXI, Cluj-Napoca, 23-24 martie 2012*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2012.
- Faur, Viorel, *80 de ani de la adoptarea la Oradea a Declarației de independență a românilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș (12 noiembrie 1918)*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 1998.
- Gârdan, Gabriel-Viorel, *Un ierarh controversat din epoca Marii Uniri: Mitropolitul Vasile Mangra, între reabilitarea istoriografică și cea ecleziastică*, în Victor Spinei, Gheorghe Iacob, Ionuț Nistor (coordonatori), *Istoria ale Marelui Război și ale Marii Uniri de la 1918*, Volum al Congresului Național al Istoricilor Români, Iași, 29 august-1 septembrie 2018, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2019.
- Georgescu, Ioan, *Dr. Ioan Rațiu (1828-1902). 50 de ani din luptele naționale ale românilor ardeleni*, Tipografia „Foaia Poporului”, Sibiu, 1928.
- Georgescu, Ioan, *George Pop de Băsești. 60 de ani din luptele naționale ale românilor ardeleni*, Editura Asociației Culturale „Astra”, Oradea, 1935.
- Georgescu, Vlad, *Politică și istorie. Cazul comuniștilor români 1944-1977*, Editura Humanitas, București, 1991.
- Ghitta, Ovidiu, *Biserica Greco-Catolică română de la Unirea cu Roma până azi. Schiță de sinteză istorică*, in + Claudiu, Episcop de Gherla et alii, *Lumină din lumină. În memoria Episcopului Florentin Crihălmeanu*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2022.
- Hegedüs, Nicoleta, *Imaginea împăratului la românii ardeleni de la Memorandum până la izbucnirea Primului Război Mondial (1892-1914)*, in „Arhiva Someșană”, seria a III-a, VII, 2008.
- Hitchins, Keith, *Ortodoxie și naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania 1846-1873*, Univers Enciclopedic, București, 1995.
- Holeindre, Jean-Vincent, *Penser la guerre*, in Bruno Cabanes (sous la direction), *Une histoire de la guerre. Du XIXe a nos jours*, Éditions du Seuil, Paris, 2018.
- Holom, Elena, Crinela, *Sunete și sensibilități colective. Funcția socială a clopotelor în comunitățile românești din Transilvania (sec. XIX-XX)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca.
- Iacoș, Ion, Valeriu Achim, *Dr. Vasile Lucaciu, luptător activ pentru în „Unirea” românilor. Texte alese*, Editura Gutinul, Baia Mare, 2000.
- Iorga, Nicolae, *L'évêché de Hajdudorogh et les droits de l'Eglise roumaine de l'Hongrie*, Bucarest, 1913.
- Iorga, Nicolae, *Sate și preoți din Ardeal*, Institutul de Arte Grafice „Carol Gobl”, București, 1902.

- Iudean, Ovidiu, Emil, *The Romanian Governmental Representatives in the Budapest Parliament*, Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 2016.
- Lăpușeanu, Ioan, *Emil Rebreanu, eroul de la Ghimeș-Făget*, ediția a doua, îngrijită de Ioan Pinte, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2018.
- Lupaș, Ioan, *Scrieri alese despre mitropolitul Andrei Șaguna*, ediție, studiu introductiv și note de Dr. Mircea-Gheorghe Abrudan și Pr. Petru-Toader Damian, Editura Andreiana, Sibiu, 2021.
- Maior, Liviu, *Alexandru Vaida Voevod: putere și defăimare*, Editura Rao, București, 2010.
- Maior, Liviu, *Românii în armata habsburgică. Soldați și ofițeri uitați*, Editura Enciclopedică, București, 2004.
- Maior, Liviu, *De la Marele Război la România întregită*, Editur RAO, București, 2018.
- Maior, Liviu, *Doi ani mai devreme. Ardeleni, bucovineni și basarabeni în război 1914-1916*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2016.
- Maior, Liviu, *Dualismul austro-ungar*, în „Istoria Transilvaniei”, vol. III, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2008.
- Maior, Liviu, *Habsburgi și români. De la loialitate dinastică la identitate națională*, Editura Enciclopedică, București, 2006.
- Maior, Liviu, *Memorandul-filosofia politică a petiționarismului românesc*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1992.
- Maior, Liviu, *Memorandumul 1892-1894. Ideologie și acțiune politică românească*, Editura Progresul Românesc, București, 1994.
- Maior, Liviu, *Mișcarea națională românească din Transilvania 1900-1914*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1986.
- Maior, Liviu, *Petiționarismul românesc*, în *Memorandumul 1892-1894. Ideologie și acțiune politică românească*, Editura Progresul Românesc, București, 1994.
- Maior, Liviu, *Soldați români în armata austro-ungară 1914-1918*, in Nicolae Edroiu, Aurel Răduțiu, Pompiliu Teodor (editori), *Civilizație medievală și modernă românească. Studii istorice*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1985.
- Maior, Liviu, *Un părinte fondator al României Mari: Alexandru Vaida Voevod*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2018.
- Mateiu, Ioan, *Șaguna și restaurarea mitropoliei Transilvaniei*, s.n., Sibiu, 1943.
- Mârza, Daniela, *Învățământ românesc în Transilvania. Școlile Arhidiecezei de Alba Iulia și Făgăraș la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX*, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2011.
- Meruțiu, V., Radu, *Ținutul munților Igriș și Gutâiu (Țara lui Vasile Lucaciu)*, Tipografia Cartea Românească, Cluj, 1938.
- Mihalache, Andi, *Istorie și practici discursive în România „democrat-populară”*, Editura Albatros, București, 2003.
- Mitu, Sorin, *Românii ardeleni la începutul secolului XX: loialități și identități în schimbare*, in Iosif Marin Balog, Ioan Lumperdean, Loránd Mádly, Dumitru Țeicu (coord.), *Multiculturalism, identitate și diversitate. Perspective istorice. In honorem prof. univ. dr. Rudolf Gräf la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2015.
- Moga, Valer, *De la patriotismul dinastic la România Mare. Bisericile românești din Transilvania în tumultul politic al anilor 1914-1918*, in „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica”, 15/II, 2011.
- Moisa, Gabriel, Șipoș, Sorin, Eremia, Ion, (coord.), *Declarația de autodeterminare de la Oradea din 12 octombrie 1918*, Editura Academiei Române, București, 2018.

Monarhia Habsburgică (1848-1918), vol. IV. *Problema confesională*, ediție în limba română coordonată și îngrijită de Rudolf Gräf, traducere de Mircea-Gheorghe Abrudan, Ioana Florea, Loránd Mádly, Academia Română/Centrul de Studii Transilvane, Polirom, 2022.

Murgescu, Bogdan, Costin, *A fi istoric în anul 2000*, Editura All, București, 2000.

Neamțu, Tudor, Valentin, *Principii români între mesianism social și strategie politică. Imaginea puterii politice în Principatele Române Unite și Vechiul Regat (1859-1914)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2022.

Nicoară, Toader, *Acțiunea și procesul memorandumului. Ecouri interne și internaționale, în Memorandumul 1892-1894. Ideologie și acțiune politică românească*, Editura Progresul Românesc, București, 1994.

Nicoară, Toader, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680-1800). Societate rurală și mentalități colective*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1997.

Pantea, Maria, Alexandra, *Vasile Mangra și Academia Română*, în Cristinel Ioja, Florin Dobrei, Nicolae M. Tang (coord.), *Istorie, cultură și spiritualitate în secolele XIX-XX. Academia Română și teologia arădeană*, Editura Presa Universitară Clujeană, Editura Universității „Aurel Vlaicu” Arad, Cluj-Napoca, Arad, 2023.

Pavel, I., Constantin, *Școalele din Beiuș 1828-1928, cu o privire asupra trecutului românilor din Bihor*, Tiparul Tipografiei „Doina”, Beiuș, 1928.

Pavel, Teodor, *Mișcarea românilor pentru unitate națională și diplomația Puterilor Centrale*, vol. I-II, Editura Facla, Timișoara, 1979-1982.

Pavel, Teodor, *Partidul Național Român și acțiunea memorandistă*, Vol. I. *Corespondența politică (1887-1901)*, Daco-Press, Cluj-Napoca, 1994.

Păcățian, V., Teodor, *Cartea de aur sau luptele politice-naționale ale românilor de sub coroana ungară*, ediție anastatică, vol. 1-9, Tipo Moldova, Iași, 2017.

Păcurariu, Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Editura Academiei Române, Univers Enciclopedic Gold, București, 2018.

Păcurariu, Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. III, ediția a treia, Editura Trinitas, 2008.

Păcurariu, Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române-compendiu*, ediția a treia revăzută, Editura Basilica, București, 2013.

Păcurariu, Mircea, *Pictura lui Octavian Smigelschi din catedrala mitropolitană de la Sibiu*, în „Revista Transilvania”, serie nouă, anul XXXV (CXI), 2006.

Păcurariu, Mircea, *Politica statului ungar față de Biserica românească din Transilvania în perioada dualismului (1867-1918)*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1986.

Pâclișanu, Zenobie, *Alegerea arhierilor*. Notițe istorice, Blaj, 1920.

Pompiliu, Teodor et al., *Memorandumul 1892-1894-Ideologie și acțiune politică românească*, Editura Progresul Românesc, București, 1992.

Pop, Ioan-Aurel, Năgler, Thomas, András, Magyari (coordonatori), *Istoria Transilvaniei*, vol. III (*De la 1711 până la 1918*), Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2008.

Popea, Nicolae, *Arhiepiscopul și Mitropolitul Andrei Șaguna*, Sibiu, 1886.

Prunduș, Silvestru, Augustin, Plăianu, Clemente, *Catolicism și ortodoxie românească. Scurt istoric al Bisericii Române Unite*, Editura Viața Creștină, Cluj-Napoca, 1994.

Prunduș, Silvestru, Augustin, Plăianu, Clemente, *Biserica Română Unită-două sute cincizeci de ani de istorie*, Casa de Editură Viața Creștină, Cluj-Napoca, 1998.

Pușcariu, Ilarion, Cristea, Miron, Voileanu, Matei, *Biserica Catedrală de la Mitropolia Ortodoxă Română în Sibiu. Istoricul zidirii 1857-1906*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1908.

- Pușcariu, Ilarion, *Metropolia românilor ortodocși din Ungaria și Transilvania. Studiu istoric despre reînființarea Metropoliei, dimpreună cu o colecțiune de acte*, Tiparul Tipografiei Arhidieceesane, Sibiu, 1900.
- Radosav, Doru, *Arătarea împăratului. Intrările imperiale în Transilvania și Banat (sec. XVIII-XIX). Discurs și reprezentare*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2002.
- Retegan, Simion, *Aspecte ale biconfesionalității românilor din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea (1850-1967)*, în „Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca”, XXXV, 1996.
- Retegan, Simion, *Luptând pe două fronturi. Memorandistul Vasile Lucaciu*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2016.
- Rustoiu, Ioana, Smaranda Cutean, Marius Cristea (ed.), *Exceelență sub două flamuri: Dănilă Papp (1868-1950)*, Editura Altip, Alba Iulia, 2015.
- Sana, Silviu, *Eparhia greco-catolică de Oradea și Marea Unire (1918-1919)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2018.
- Schneider, Johann, *Ecleziologia organică a mitropolitului Andrei Șaguna și fundamentele ei biblice, canonice și moderne, traducere în limba română de diac. Ioan Ică jr.*, Editura Deisis, Sibiu, 2008.
- Sigmirean, Cornel, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000.
- Sima, Ana, Victoria în vol. *Vizitele nunțiilor apostolici vienezi în Transilvania (1855-1868)*, vol. I-II, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003.
- Sima, Ana, Victoria, *O episcopie și un ierarh. Înființarea și organizarea Episcopiei Greco-Catolice de Gherla în vremea Episcopului Ioan Alexi*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003.
- Soroștineanu, Valeria, *Despre catedrala mitropolitană din Sibiu*, în „Revista Transilvania”, serie nouă, XXXV (CXI), 2006, nr. 4.
- Soroștineanu, Valeria, *Manifestări ale sentimentului religios al românii ortodocși din Transilvania 1899-1916*, Editura Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2005.
- Soroștineanu, Valeria, *Viața religioasă și sentimentul religios la românii ortodocși din Transilvania 1899-1916*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2005.
- Stanca, Sebastian, *Contribuția preoțimii române din Ardeal la războiul pentru întregirea neamului (1916-1919)*, ediție, studiu introductiv, note și indici de Mihai-Octavian Groza și Mircea-Gheorghe Abrudan, Editura Argonaut, Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, Cluj-Napoca, Deva, 2015.
- Șotropa, Virgil, Drăganu, Nicolae, *Istoria școalelor năsăudene, scrisă cu prilejul jubileului de 50 de ani existență (1863-1913) a Gimnaziului Superior Fundațional din Năsăud*, Tipografia G. Matheiu, Năsăud, 1913.
- Teodor, Corina, *Coridoare istoriografice. O incursiune în scrisul ecleziastic românesc din Transilvania anilor 1850-1920*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003.
- Tudorancea, Radu, *Frontul de acasă. Propagandă, atitudini și curente de opinie în România primului război mondial*, Editura Eikon, București, 2015.
- Velimirovici, Felician, *Istorie și istorici în perioada comunistă (1948-1989)*, Editura Mega Cluj-Napoca, 2015.
- Velimirovici, Felician, *Istorie și istorici în România „democrat-populară”*, Editura Albatros, București, 2003.
- Vesa, Vasile, *Ecoul creării Episcopiei de Hajdudorogh în unele cercuri politice și diplomatice europene*, în „Centenar muzeal orădean”, Oradea, 1972.

Vesa, Vasile, *Transilvania în timpul Primului Război Mondial (1914-1918)*, în Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyari, András (coord.), *Istoria Transilvaniei*, vol. 3 (*De la 1711 până la 1918*), Academia Română/Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2008.

Vlad, Vasile, *Vasile (Vicențiu) Mangra-ierarh, teolog și publicist*, Editura Universității „Aurel Vlaicu”, Arad, 2023.

Wolf, Iosif, *Răscoala din Boemia (1775) și răscoala lui Horea. Studiu comparat*, în Nicolae Edroiu, Pompiliu Teodor (coord.), *Răscoala lui Horea-studii și interpretări istorice*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1984.

III. PAGINI WEB

<https://ziarullumina.ro/actualitate-religioasa/documentar/viata-mitropolitului-vasile-mangra-intre-nedreptate-si-adevar-1736.html>, accesat în 15.02.2024.

Regulamentul Școlii Doctorale Studii de Populație și Istoria Minorităților de organizare și desfășurare a studiilor universitare de doctorat, accesibil în: <https://studiipopulatie.hiphi.ubbcluj.ro/regulament>, accesat 20.01.2023.

CUVINTE-CHEIE

- Biserica Ortodoxă,
- Biserica Greco-Catolică,
- loialism,
- patriotism dinastic,
- identitate națională,
- dinastia de Habsburg,
- criza loialităților,
- circulare bisericești,
- presa confesională